

Η έμφυλη διάσταση της νομοθετικής γλώσσας

Δήμητρα-Νίκη Φούτση

Τελειόφοιτη φοιτήτρια Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ

Tο ζήτημα της έμφυλης διάστασης της νομοθετικής γλώσσας έχει απασχολήσει έντονα τη γερμανική έννομη τάξη τόσο σε επίπεδο θεωρητικό όσο και σε επίπεδο νομοθετικής πολιτικής. Το 2007 εντοπίζεται η πρώτη νομοθετική πρωτοβουλία υπερκέρασης της καθολικής χρήσης του αρσενικού γένους στο γράμμα του νόμου: συγκεκριμένες παράγραφοι του γερμανικού Ποινικού Κώδικα (StGB) υπέστησαν τροποποιήσεις έμφυλα προσανατολισμένες. Ο νομοθέτης προέβη στον συγκερασμό δύο τάσεων. Αφενός, για πρώτη φορά υιοθέτησε μια συμπεριληπτική γραμματική διατύπωση διπλής σημάνσεως γένους προς απόδοση και του θηλυκού. Αφετέρου, επέλεξε την ενσωμάτωση όρων έμφυλα ουδέτερων (gender-neutral), δηλαδή που εννοιολογικά δεν προϋποθέτουν συγκεκριμένη έμφυλη ταυτότητα.

Ειδικότερα, η στάση του νομοθέτη σχετικά με το πραγματευόμενο ζήτημα αναλύεται στο άρθρο «Warum nur im StGB gendern, aber nicht in der StPO?»¹ («Γιατί να αποτυπώνεται

1. Greiner Verena, «Warum nur im StGB gendern, aber nicht in der StPO?», *Legal Tribute Online*, 5/10/2021 <https://www.lto>.

διακριτά η διαφοροποίηση ως προς το φύλο στον Ποινικό Κώδικα, αλλά όχι στον Κώδικα Ποινικής Δικονομίας;»² Πρόκειται για τις παραγράφους 56d επ., 67g, και 68a επ. του γερμανικού Ποινικού Κώδικα,³ στις οποίες επιλέγεται η γραμματική συμπερίληψη του θηλυκού γένους για το πρόσωπο που αναλαμβάνει την επιτροπεία αναστολής της ποινής, δηλαδή γίνεται αναφορά στην επίτροπο αναστολής (Bewährungshelferin) διαζευκτικά με τον επίτροπο (Bewährungshelfer). Ακόμη, επί τη βάση μιας ουδέτερης ως προς το φύλο γλώσσας, αντικαθίσταται ο όρος «καταδικασθείς» (Verurteilter) από τον ουδέτερο όρο «το καταδικασθέν πρόσωπο» (die verurteilte Person). Ωστόσο, αντίστοιχες αλλαγές δεν έχουν υιοθετηθεί μέχρι σήμερα από τον νομοθέτη του γερμανικού Κώδικα Ποινικής Δικονομίας (StPO), όπως διαφαίνεται από το γράμμα των παραγράφων 54, 465 StPO⁴ (ο όρος του «προσφεύγοντος» χρησιμοποιείται αποκλειστικά στο αρσενικό γένος Beschwerdeführer). Μολονότι ο νόμος⁵ για την τροποποίηση του γερμανικού Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, τεθείς σε ισχύ από την 1/07/2021, προχώρησε στην ρητή απαλοιφή όρων οι οποίοι έφεραν σημασιολογικό πρόσημο υποτίμησης ή αθέμιτης διάκρισης,⁶ δεν προέβη ούτε στην υιοθέτηση ενός γλωσσικού συστήματος διακριτής γραμματικής σημάσεως για την απόδοση των φύλων ούτε και στην ενσωμάτωση όρων έμφυλα ουδέτερων.

Η ασυνέχεια αυτή απολήγει σε κρίσιμες συνέπειες. Κατ' αρχάς, απευθύνει στους κοινωνούς του δικαίου ένα συγκεκριμένο μήνυμα ως προς τη ρύθμιση του ζητήματος: εάν ο νομοθέτης μπορεί να είναι ασυνεπής ως προς τη συμπερίληψη του φύλου στο γράμμα του νόμου, τότε ο κάθε πολίτης νομιμοποιείται να μεταχειρίζεται εξίσου ασυνεπώς την έμφυλη διάσταση της γλώσσας. Κατ' αρχήν, μια τέτοια μεταχείριση, εκδηλούμενη στα πλαίσια του ιδιωτικού βίου, είναι ανεκτή ως απορρέουσα από το δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης. Εδώ όμως πρόκειται για κάτι μείζον: στον βαθμό που οι ηθικοπολιτικές αρχές που περιβάλλονται κανονιστικής ισχύος επιλέγονται για να ρυθμίσουν συγκεκριμένες πτυχές της πραγματικότητας, οι νομοθετικές

de/recht/hintergruende/h/gendern-gesetzestexte-generisches-maskulinum-stgb-stopp-sprache-geschlecht-bundestagswahl/?fbclid=IwAR19HypI-e8aikIqlxY7_sLRtyXSu2sygAX26KvhVO7ZUzHeOgghpqakvPw (πρόσβαση 21/12/2021).

2. Μετάφραση της γράφουσας.

3. Για τη σύγκριση του νομοθετικού κειμένου πριν και μετά την τελευταία τροποποίηση του, βλ. με τη σειρά για έκαστη παράγραφο <https://lexetius.com/StGB/56d,2>, <https://lexetius.com/StGB/67g,2>, <https://lexetius.com/StGB/68a,2>.

4. Βλ. για τη γραμματική διατύπωση των παραγράφων, <https://dejure.org/gesetze/StPO/454.html>, <https://dejure.org/gesetze/StPO/464.html>.

5. Gesetz zur Fortentwicklung der Strafprozessordnung und zur Änderung weiteren Vorschriften, <https://www.bmj.de/SharedDocs/Gesetzgebungsverfahren/DE/StPO-Fortentwicklung.html>.

6. Για παράδειγμα, στην παράγραφο 459i StPO, ο όρος «ο παθών» (der Verletzte) αντικαταστάθηκε από την περιγραφική διατύπωση «το πρόσωπο στο οποίο γεννάται η αξίωση για απόδοση ή για αποζημίωση της αξίας του παρανόμως αποκτηθέντος» (demjenigen, dem ein Anspruch auf Rückgewähr des Erlangten oder auf Ersatz des Wertes des Erlangten aus der Tat erwachsen ist).

απαντήσεις έχουν κανονιστική βαρύτητα. Εφόσον, λοιπόν, η ισότιμη γλωσσική μεταχείριση του προσώπου αναφορικά με το φύλο του έχει αποτιμηθεί ως άξια προστασίας από το δίκαιο, ως ειδικότερη έκφραση της αρχής της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, δεν μπορεί άλλοτε να γίνεται σεβαστή νομοθετικά και άλλοτε να παραγνωρίζεται. Στο διά ταύτα, ο καθείς δικαιούται να εκφράζεται όπως επιθυμεί, προκειμένου όμως να εκφράζεται μη σεβόμενος την εν λόγω αρχή, δεν επιτρέπεται να αρύεται επιχειρήματα από το κανονιστικό παράδειγμα του νομοθέτη.

Η παρατήρηση αυτή αποκαλύπτει κάτι σημαντικό: η μη επέκταση της νομοθετικής μεταβολής του γερμανικού Ποινικού Κώδικα (StGB), καίτοι απέδειξε ότι η υιοθέτηση μιας συμπεριληπτικής ως προς το φύλο νομοθετικής γλώσσας είναι εφικτή χωρίς να επιφέρει πλήγμα στην επιβεβλημένη σαφήνεια του ποινικού κανόνα δικαίου, ενδεικνύει ότι δεν επρόκειτο για συνειδητά εμπεδωμένη νομοθετική επιλογή, αλλά για μεθοδολογικά πλημμελή αποσπασματικότητα.

Η πλημμέλεια δεν εξαντλείται απλώς σε μεθοδολογικό επίπεδο, αλλά συγκεκριμενοποιείται σε αδυναμία του νομοθέτη να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις από τις οποίες πλέον δεσμεύεται. Ειδικότερα, με την παράγραφο 42 Abs. 5 GGO⁷ (Κοινός Εσωτερικός Κανονισμός των Ομοσπονδιακών Υπουργείων), ιδρύεται νομοθετική υποχρέωση με αντικείμενο την εξασφάλιση της ισότητας των φύλων με τρόπο ρητό κατά τη διαμόρφωση του γράμματος του νόμου.

Περαιτέρω μείζων δυσκαμψία παρατηρείται αναφορικά με την αποτύπωση στη νομοθετική γλώσσα περισσότερων των δύο εκφράσεων φύλου. Η έκφραση φύλου που υπερβαίνει το δίπολο αρσενικό-θηλυκό έχει αναγνωριστεί νομικά δυνάμει της δικαστικής απόφασης του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας *BVerfG, 10.10.2017 – 1 BvR 2019/16*,⁸ σύμφωνα με την οποία η αποστέρηση της δυνατότητας καταχώρισης διακριτής έκφρασης φύλου στη ληξιαρχική πράξη γεννήσεως του προσώπου στοιχειοθετεί παραβίαση τόσο του συνταγματικώς κατοχυρωμένου δικαιώματος στην προσωπικότητα (Persönlichkeitsrecht) όσο και της απαγόρευσης της διάκρισης λόγω φύλου (Diskriminierungsverbot).⁹ Εξ αυτού, το δικαστήριο θεμελίωσε νομοθετική υποχρέωση προς εξάλειψη της παραβίασης και προς κατοχύρωση των δικαιωμάτων των αφορώντων προσώπων. Ο νομοθέτης προέβη, έτσι, στην αναγνώριση

7. Gemeinsame Geschäftsordnung der Bundesministerien, https://www.verwaltungsvorschriften-im-internet.de/bsvwvbund_21072009_O11313012.htm.

8. Βλ. Κεφάλαιο C.II της απόφασης για τις περισσότερες επιλογές του νομοθέτη προς άρση της αντισυνταγματικότητας. Βλ. για το σώμα και την αποτίμηση της απόφασης, <https://dejure.org/dienste/vernetzung/rechtsprechung?Text=1%20BvR%202019/16>.

9. Πρόκειται για τα άρθρα Art. 2 Abs.1, Art.1 Abs.1, Art.3 Abs.1 GG του γερμανικού Συντάγματος.

τρίτης διακριτής έκφρασης φύλου, το οποίο τυποποίησε ως Divers, εναρμονίζοντας ανάλογα τον νόμο για τη ρύθμιση των δικαιωμάτων που απορρέουν από την οικογενειακή κατάσταση του προσώπου (Personenstandsgesetz).¹⁰

Ωστόσο, η νομολογιακή αυτή θέση δεν εξικνείται μέχρι του σημείου να ιδρύσει νομοθετική υποχρέωση χρήσης μιας καθολικά συμπεριληπτικής γλώσσας. Επ' αυτού, συχνά προβάλλεται το επιχείρημα ότι με την συμπερίληψη μίας τρίτης διακριτής σήμανσης για το φύλο θα παραβιαζόταν η αρχή της σαφήνειας του κανόνα δικαίου. Αυτή η αρχή, όμως, στον νόμο περί ισότητας μεταχείρισης (Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz)¹¹ περιορίζεται από την απαγόρευση διάκρισης απορρέουσας από την ταυτότητα φύλου του προσώπου. Ειδικότερα, στον τομέα του εργατικού δικαίου (κατά το άρθρο 7), η απαγόρευση αυτή εξειδικεύεται σε υποχρέωση του εργοδότη να μεταχειρίζεται συμπεριληπτική γλωσσική διατύπωση σε κάθε προκήρυξη μιας θέσης εργασίας. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι, ενώ η γλωσσική διάσταση της έμφυλης ισότητας δυνάμει συγκεκριμένων νομοθετικών κειμένων αξιολογείται ως προστατευτέα, αδυνατεί να συστηματοποιηθεί καθολικά στη νομοθετική γλώσσα.

Και αυτό διότι στη νομολογία η επικρατούσα τάση συνεχίζει να συνηγορεί υπέρ της μη αναγνώρισης έμφυλης διάκρισης ερειδόμενης στον γλωσσικό αποκλεισμό όλων των λοιπών, πλην του αρσενικού, έμφυλων υποκειμένων, από το νομοθετικό γράμμα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η απόφαση του Γερμανικού Ακυρωτικού Δικαστηρίου *BGH*, 13.03.2018 – VI ZR 143/17,¹² η οποία έταμε διαφορά αναφορικά με το εάν θεμελιώνεται διάκριση λόγω φύλου εκ του γεγονότος ότι οι φόρμες πελατών συγκεκριμένης τράπεζας περιλάμβαναν αποκλειστικά προσφωνήσεις αρσενικού γένους. Κατά την κρίση του δικαστηρίου, ο ισχυρισμός της προσφεύγουσας περί διάκρισης απορρίφθηκε κατ' ουσίαν, υπό το σκεπτικό ότι η γενικευμένη χρήση του αρσενικού γένους σε ένα διαδικαστικό έγγραφο, όπως εξάλλου και στο ίδιο το γράμμα του νόμου, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αποκλείουσα τα πρόσωπα διάφορου φύλου, καθώς συνάδει με τη γενική, συνήθη χρήση της γλώσσας, κατά την οποία το αρσενικό γένος χρησιμοποιείται ως περιληπτικό όλων των λοιπών έμφυλων εκφράσεων. Εφόσον δηλαδή ο νόμος έχει συντριπτικά υιοθετήσει το «αντιπροσωπευτικό» αρσενικό γένος έναντι μιας νομοθετικής γλώσσας ουδέτερης ή συμπεριληπτικής ως προς την έμφυλη διάσταση της εκ του κρινόμενου πραγματικού, δεν στοιχειοθετείται διάκριση.

10. PStG §21 Abs.1. 3, σε συνδυασμό με Υποσημείωση, https://www.gesetze-im-internet.de/pstg/___21.html.

11. Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz (AGG), Art. 1, Art.7, Art.11, https://www.gesetze-im-internet.de/agg/___1.html.

12. Βλ. για το σώμα και την αποτίμηση της απόφασης, <https://dejure.org/dienste/vernetzung/rechtsprechung?Gericht=BGH&Datum=13.03.2018&Aktenzeichen=VI%20ZR%20143%2F17>.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι το προνόμιο της «αντιπροσωπευτικότητας» επιφυλάσσεται μόνο για το αρσενικό γένος, όπως διαφαίνεται από την προσπάθεια γυναικών του γερμανικού κοινοβουλίου να διατυπώσουν νομοσχέδιο πτωχευτικού δικαίου¹³ αποκλειστικά στο θηλυκό γένος, με τη σκέψη, ότι, εάν η γενικευμένη χρήση αποκλειστικά ενός γραμματικού γένους δεν συνιστά αθέμιτη διάκριση, η γραμματική «θηλυκοποίηση» του νομοθετικού κειμένου δεν θα πρέπει να είναι κρίσιμη. Η προσπάθεια αντιμετωπίστηκε άκρως σκεπτικιστικά, και διατυπώθηκε το επιχείρημα ότι ο γλωσσικός αποκλεισμός του αρσενικού εξαιρεί τους άνδρες από το πεδίο κανονιστικής ισχύος του νόμου και συνεπώς ο τελευταίος καθίσταται αντισυνταγματικός.

Σχετικές, αν και εκρηκτικότερες, αντιδράσεις συντηρητισμού επιδεικνύουν και λοιπά κοινοβούλια. Παροιμιώδης υπήρξε, για παράδειγμα, η αντιμετώπιση Ιορδανών βουλευτών, όταν κατετέθη πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος κατά την οποία προτείνεται να συμπεριληφθεί στο γράμμα του και ο όρος «Ιορδανές» πέραν του «Ιορδανοί». Λόγω βιαιοπραγιών εντός του Κοινοβουλίου, που προκλήθηκαν από άρρενες βουλευτές, η συγκεκριμένη συνεδρία διαλύθηκε.¹⁴

Συλλήβδην, παρά τις υπολογίσιμες αντιστάσεις, παρατηρείται ότι το αίτημα για την διαμόρφωση μίας νομοθετικής γλώσσας η οποία θα μεταχειρίζεται όρους συμπεριληπτικούς ή και ουδέτερους για το φύλο (geschlechtsgerechte Sprache) φαίνεται να ισχυροποιείται και να ανάγεται σε κεντρικό σημείο της επιχειρηματολογίας κατά των κυρίαρχων γλωσσικών σημασιών. Η επιχειρηματολογία αυτή υπογραμμίζει τη σημασία της υπερνίκησης της γλωσσικής κυριαρχίας μόνο του ενός φύλου στον νόμο ως αίτημα ορατότητας και ουσιαστικής ισότητας όλων των έμφυλων υποκειμένων.

Ειδικότερα, όπως υποδεικνύει και το ως άνω λογότυπο, η νομοθετική γλώσσα δεν μπορεί παρά να αποτυπώνει τις προϋπάρχουσες σχέσεις κυριαρχίας μεταξύ των προσώπων και, μέσω του περιβλήματος της κανονιστικότητας, να τις νομιμοποιεί και να τις διαιωνίζει. «*Ό,τι είναι ιστορικό και μεταβατικό παρουσιάζεται ως αιώνιο και φυσικό*».¹⁵ Το γράμμα του νόμου κατ' αυτόν τρόπο διαμορφωνόταν (και ακόμη σε μεγάλο βαθμό διαμορφώνεται) αποκλειστικά από μία ομάδα έμφυλων υποκειμένων, προσδίδοντας στις αξιολογήσεις τους σημασία και ορατότητα. Αντιθέτως, ο γλωσσικός εξοβελισμός των γυναικών και των λοιπών έμφυλων υποκειμένων

13. «„Weibliches“ Gesetz des Justizministeriums nun doch „männlich“», Legal Tribute Online, 14/10/2021, <https://www.lto.de/recht/nachrichten/n/gesetz-entwurf-reform-sanierungs-insolvenzrecht-kein-generisches-femininum/> (πρόσβαση 26/12/2021).

14. «Ιορδανία: βιαιοπραγίες στην Βουλή κατά τη διάρκεια συνεδρίασης για την ισότητα ανδρών γυναικών», 28/12/2021, <https://www.news247.gr/kosmos/iordania-xylo-sti-voyli-kata-ti-diarkeia-synedriasis-gia-tin-isotita-andron-gynaikon.9476781.html> (πρόσβαση: 5/1/2022).

15. Cameron Deborah, *Feminism and Linguistic Theory*, The Macmillan Press, 1985, σ. 88.

από το γράμμα του νόμου υπενθυμίζει τον μακράιωνα αποκλεισμό τους από το πεδίο λήψης των πολιτικών αποφάσεων και των νομοθετικών επιλογών. Η εκ των υστέρων ερμηνευόμενη «αντιπροσωπευτικότητα» του αρσενικού γένους και η ανελαστική αναπροσαρμογή του παραγνωρίζει ότι, για πολύ καιρό, πίσω από αυτό δεν βρίσκονταν γυναίκες και άνδρες, αλλά μόνο άνδρες, με αποτέλεσμα όλα τα πρόσωπα με διαφορετική έκφραση φύλου να αναγκάζονται να προσαρμοστούν σε λέξεις οι οποίες δεν επιλέχθηκαν για να εκφράσουν τις δικές τους εμπειρίες. Ακόμη κι εάν η γερμανική έννομη τάξη δεν έχει μέχρι τούδε αναγνωρίσει μια αυτοτελή νομοθετική υποχρέωση προς την καθολική χρήση μιας νομοθετικής γλώσσας στην οποία θα βρίσκει ουσιαστική έκφραση ο σεβασμός προς το φύλο, σίγουρα έχει διανοιχθεί ο δρόμος προς μια τέτοια κατεύθυνση. Εξάλλου, το κώλυμα της υιοθέτησής της, όπως έχει υποστηριχθεί,¹⁶ δεν είναι συνταγματικό αλλά αποτελεί προϊόν πολιτικών αποφάσεων.

Σε επίπεδο ελληνικής έννομης τάξεως, μέχρι πρότινος το εν λόγω ζήτημα δεν είχε λάβει τον αρμόζοντα ζωτικό χώρο ούτε σε επίπεδο δημόσιου και επιστημονικού διαλόγου ούτε σε κανονιστικό επίπεδο. Προσπάθειες, όπως η αναλυτική έκθεση της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων με τίτλο «Μη σεξιστική χρήση της γλώσσας στα διοικητικά έγγραφα»¹⁷ αντιμετώπιστηκαν με μειωμένο ενδιαφέρον, καθώς οι προτάσεις της μέχρι σήμερα δεν έχουν τεθεί σε εφαρμογή. Άλλωστε, η νεοφυής σύσταση για χρήση γλώσσας ουδέτερης ως προς το φύλο που περιλήφθηκε στο Εγχειρίδιο Νομοπαρασκευαστικής Μεθοδολογίας,¹⁸ το οποίο εκπονήθηκε ως οδηγός καλής νομοθέτησης δυνάμει της σχετικής επιταγής του άρθρου 59 του νόμου 4622/2019 περί Επιτελικού Κράτους, βρίσκεται σε πρώιμο στάδιο εφαρμοσιμότητας, με λιγοστές κατακτήσεις, όπως η απόλειψη του όρου «επανδρώνω» από νομοσχέδια που συστήνουν οργανικές θέσεις, και δεν έχει ακόμη γίνει καθολικώς σεβαστή κατά τη θέσπιση κανόνων δικαίου από τον νομοθέτη.

16. Volker Boehme-Neßler, «Das Parlament darf gendern», *Zeit Online*, 3.08.2021, <https://www.zeit.de/gesellschaft/2021-08/gendern-grundgesetz-gleichberechtigung-verfassung-sprache-frauen-maenner-sexualitaet> (πρόσβαση 27/12/2021.)

17. Εγκύκλιος 32/2018, *Μη σεξιστική χρήση της γλώσσας στα διοικητικά έγγραφα*, Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, 18-45

18. Εγχειρίδιο Νομοπαρασκευαστικής Μεθοδολογίας, Προεδρία της Κυβέρνησης, Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων, <https://diavgeia.gov.gr/doc/60%CE%99%CE%9946%CE%9C%CE%93%CE%A87-%CE%A1%CE%95%CE%97?inline=true>, 42 επ., όπου ορίζεται ότι: «Καταβάλλεται προσπάθεια, προκειμένου η νομοθεσία να διατυπώνεται με τρόπο ουδέτερο ως προς το φύλο ή σε γλώσσα που καθιστά ορατά και τα δύο φύλα. Ειδικότερα: - Πρωταρχικό μέλημα αποτελεί η διατύπωση της νομοθεσίας με τρόπο που δεν περιλαμβάνει αναφορά σε φύλα και με τη χρήση νοηματικά ουδέτερων λέξεων και εννοιών. - Σε ρύθμιση που αφορά αποκλειστικά το ένα φύλο, π.χ. μητέρες ή πατέρες, η χρήση του αντίστοιχου γένους είναι αποκλειστική. - Σε ρύθμιση που απευθύνεται σε μεικτούς πληθυσμούς, αποτελούμενους και από τα δύο φύλα, επιχειρείται κατά το δυνατόν ταυτόχρονη αναφορά σε γυναίκες και άνδρες μέσω της χρήσης και των δύο γραμματικών γενών, είτε αναγράφοντας ολόκληρη τη λέξη, είτε την κατάληξη του αρσενικού - εφόσον η λέξη είναι γένους θηλυκού - και το αντίστροφο. - Όταν υπάρχει αμφισημία ως προς το γένος του ονόματος αναφοράς σε άτομα και ομάδες ανθρώπων λόγω της κοινής μορφολογικής κατάληξης, αναγράφονται τα άρθρα και στα δύο γένη».